

بررسی نشریه آینده و نقش آن

در اعتلاء فرهنگ ایران

راضیه بیگی

آینده و دلیل نامگذاری آن از سوی دکتر افشار

دکتر محمود افشار در حین تحصیل در سویس با مطبوعات آن کشور به صورت مقاله‌نویسی همکاری داشت و همچنین برای روزنامه‌های حبل‌المتین «کلکته» و شمس «استانبول» مقاله می‌نوشت او خدمت مطبوعاتی خود را در ایران از سال ۱۳۰۰ش با نشریاتی ماند شفق، سرخ، شیرکوه یزد، ستاره جهان و... آغاز نمود.^(۱)

او در اردیبهشت ماه ۱۳۰۳ش اجازه طبع و انتشار مجله آینده را در تهران با مسلک ادبی و سیاسی - اجتماعی - اقتصادی با مدیریت خود از وزارت معارف و اوقاف گرفت.^(۲) مجله در چهار دوره منتشر گردید.

بنیاد آن در تیرماه ۱۳۰۴ش گذاشته شد، در آن روزها رژیم بازمانده از کودتا تازه می‌رفت قوام یابد و ریشه بدواند. هرج و مرج گذشته می‌خواست جای خود را به نظم و ظابطه‌ها بسپارد تملقات و چاپلوسی‌ها هنوز حکومت نسبتاً مقتدر وقت را به بیراهه نکشاده بود محمود افشار نه با تحریکات انقلابی

بلکه با یک روش اعتدالی مجله آینده را به جامعه ایرانی تقدیم کرد.^(۳) دو دوره پیاپی آن تا اسفند ۱۳۰۶ طول کشید و سپس هفده سال تعطیل گشت. افشار درباره تعطیلی آینده در این دوره می‌گوید:

«خاموشی در این مدت اختیاری نبود. اوضاع و احوال ایران و جهان اجازه نمی‌داد با صراحتی که این مجله از روز نخست تا پایان کار روش خود قرار داده به خدمت ملی آزادانه ادامه دهد بدین جهت پیش از آنکه قلم ما را بشکنند خود قلم شکسته، در گوشه‌ای نشسته و منتظر فرصت بودیم.»^(۴)

تا اینکه بار دیگر شرایط فراهم شد و دور سوم آینده از مهر ۱۳۲۳ آغاز و در اسفند ۱۳۲۴ پایان یافت. اما پس از چهارده سال توقف یکبار دیگر در مهر ۱۳۳۸ش تا اردیبهشت ۱۳۳۹ش. منتشر شد. علاوه بر فراهم نبودن شرایط جامعه برای نشر آینده، افشار در پیشگفتار دور چهارم می‌گوید:

«تعطیل‌های دوگانه آینده را دو علت بوده است: یکی اینکه در سی و پنج سال و حتی چهارده سال پیش که برای دومین بار مجله نشر شد عامه مردم ایران به مجله‌ای از نوع «آینده» احساس احتیاج نمی‌کردند، در صورتی که به روزنامه نیازمند بودند، زیرا در آن هنگام شماره بی سوادان بسی بیشتر از امروز بود و به گفته یکی از نویسندگان خارجی ماهنامه برای خواص همان کار را می‌کند که روزنامه برای عوام.»

از طرفی به جهت اینکه بار سنگین مجله از هر جهت بر دوش افشار بود و چون آینده به صورت ماهنامه منتشر می‌شد و مطالب آن باید برگزیده می‌شد، زیرا خوانندگان آن طبقه با سوادتر و نخبه‌تر و دانش‌پژوهان و دانشمندان بودند به زحمت می‌توانست آن را اداره کند.

به همین جهت قبل از اینکه دور چهارم را منتشر نماید با بنیاد نهادن

شرکتی برای آینده مجله را از حالت فردی به صورت شرکتی که دوام‌پذیر باشد در آورد و اساسنامه‌ای برای شرکت نوشته شد و به ثبت رسید. هر چند برای محمود افشار سرمایه که شرکا به زحمت روی هم گذاشته بودند فراهم نمودنش بسیار آسان بود اما او می‌خواست بدین روش مجله را از حالت فردی به صورت شرکتی درآورد که دوام‌پذیر باشد و آن را به آیندگان بسپارد.^(۵)

هدف اساسی او در آینده تحکیم وحدت ملی از طریق عمومیت یافتن زبان فارسی بود. او چون نویسنده صریح‌اللهجه بود با نوشتن مقالات پر مغز و تند و انتقادآمیز از اوضاع ایران و شرایط بین‌المللی و زبان فارسی و خطرهای مورد تهدید زبان فارسی و وحدت ملی، تلاش داشت تا حکومت وقت را متوجه این امور نماید. در واقع «این مجله پاینده عرصه گسترده و نوینی را جولانگاه ارباب قلم قرار داد و مدخلی بود به ادب پارسی و روزنی به جهان‌نگری جدید شرقی و ایرانی».^(۶)

عشق به وطن که طبیعی‌ترین و پابرجاترین عشقهاست محرک اصلی افشار در طول چهار دوره نشر آینده بود. وی مراقب بود از خط و مشی که در ابتدای نشر آینده ترسیم نموده بود منحرف نشود و قلم به مدح و ثنای بی‌جای کسان نفرساید و بدکاران را تا آنجا که میسر است نکوهش نماید.^(۷)

چرا افشار نام نشریه خود را آینده گذارده و آیا تمامی محتویات و مندرجات آن راجع به آینده می‌باشد؟

درباره وجه تسمیه آینده باید بگوییم او با تأسی از سخن ارزشمند پاسکال فیلسوف و ریاضی‌دان نامی فرانسوی، «گذشته و حال و سائل ما هستند، تنها آینده هدف ماست» گذشته را غیرقابل دسترسی می‌داند که خوب یا بد گذشته است که تنها نتیجه‌ای که از گذشته می‌شود گرفت پند و اندرز است؛ که آن را تاریخ و

پیران می‌آموزند. آنچه را که باید در آن اندیشه و تدبیر نمود آینده است. با کمک تجربیات گذشته باید آینده را نیکو نمود و به عبارت دیگر سیاست و تدبیر این است که با چراغ گذشته «یعنی تاریخ» آینده را روشن ساخت و مطلوب خود را یافت. به همین سبب نام نشریه را آینده گذاشت.^(۸)

و اما محتویات و مندرجات آینده، در این نشریه مطالب و مقالات بیشتر به موضوع گذشته و مسائل روز پرداخته تا با حل این مسائل افق آینده را ترسیم نماید. به عنوان نمونه اگر فتح دهلی در آینده به اقتراح گذاشته می‌شود. هدف هم احیاء احساسات ملی و هم گسترش زبان و ادب فارسی و احیاء دوباره زبان فارسی در قلمرو خود می‌باشد. پس با طرح یک واقعه‌ای که در گذشته رخ داده قصد دارد به وحدت ملی و احیای زبان فارسی در آینده کمک نماید.

افشار و مطبوعات

با وجود اینکه منتقدی صریح بود ولی قلم خود را به دشنام و ناسزا نیالود و معتقد بود انتقاد باید بیشتر برای تنبه آیندگان باشد، نه تنبیه گذشتگان. بدگویی اشخاص را چه آنهایی که از پا در آمده و چه آنهایی که در دستگاه دولتی بودند را روا نمی‌دانست. می‌گفت «نه مداحی می‌کنیم و نه فضاحی».

بر اساس همین دیدگاه، بعد از شهریور ۱۳۲۰ و ایجاد فضای باز سیاسی زمانی که بسیاری از روزنامه‌نگاران و منتقدین به یک باره تمام دوران سلطنت رضاشاه را به انتقاد گرفته بودند، او در برابر تندروی آنها بیان می‌دارد:

«ما تصدیق می‌کنیم در آن دوره اختناق شدید بود و بسیاری از آزاد مردان بی‌گناه در سیاه‌چالها کشته شدند، و از این نظر منتقد دولت و حکومت قبل می‌باشیم. ولی برخی کارهای خوبی در عصر او انجام گرفت. از قبیل برقراری

امنیت و وحدت لباس مردان - ایجاد دانشگاه و کارخانه و بانکها و نباید اینها را فراموش کرد».^(۹)

وظیفه دیگری که افشار برای مطبوعات قائل است این می باشد که باید افکار عامه را تهیج و مهیا کنند که مجلس و دولت هیچ کدام نتوانند در برابر افکار عمومی خطایی مرتکب شوند.^(۱۰) به اعتقاد او مطبوعات خوب می توانند دولت بد را متزلزل کنند و پشتیبان دولت خوب باشند مخصوصاً در سیاست خارجی و مطبوعاتی که دولت بتواند به آن در برابر بیگانگان تکیه کند و باید آزادی قلم و فکر داشته باشند.^(۱۱) چنین رویه‌ای در تمام طول دوران نشر آینده سر لوحه دکترافشار و همکاران او بود و در واقع افشار وظیفه خود می دانست که با نشر مقالات دولت و حکومت را از هر حیث متوجه شرایط و اوضاع سیاسی و اجتماعی نماید و افکار و عقاید وطن پرستانه ملت را هم بیدار نمایند. نشریه آینده به خاطر داشتن چنین ویژگی‌هایی از دیگر نشریات آن روزگار متمایز گردیده، و مقالات متعدد آن به ویژه نوشته‌های دکتر افشار خالی از حُب و بغض می باشد.

اقتراح و هدف محمود افشار از آن

یکی از بدیع ترین اقدامات افشار در آینده به اقتراح گذاشتن مسائل ملی و اجتماعی و ادبی می باشد. تقی زاده طی مقاله‌ای تحت عنوان «اقتراح انتخابات» با تمجید از این ابتکار افشار می گوید:

«او با این روش می خواست در باب مسائل عمده سیاسی و اجتماعی و ادبی، عقاید اهل خبره را در صفحات مجله خود به معرفی و اطلاع عامه برساند. بدین طریق خیالات و عقاید مفید را که در گوشه و کنار در مغزها و دل‌های صاحب نظران خوابیده روی دایره بریزد و از مجموع نظریات ارائه شده نتیجه

مثبت به دست آید».^(۱۲)

افشار مسائلی مانند انتخابات و شرایط انتخاب‌کنندگان و انتخاب‌شوندگان، تعلیم ابتدایی یا عالی و توسعه عدالت اجتماعی در جامعه و... را به اقتراح می‌گذاشت. زیرا تمام اینها از مسائل روز جامعه بود او می‌خواست با چنین روشی راه حلی برای مشکلات جامعه پیش روی دولت و حکومت قرار دهد. به عنوان مثال زمانی که در دور سوم آینده عدالت اجتماعی را به اقتراح می‌گذارد می‌خواهد اهل فن نظرات و عقاید خود را در چگونگی برقراری عدالت اجتماعی در جامعه بیان دارند. زیرا عدالت اجتماعی را عامل توسعه و ترقی در کشور می‌داند چیزی که جامعه از فقدان آن رنج می‌برد. از هم قلمان خود می‌خواهد با نوشتن مقالات در این زمینه راهکارهای درست ارائه دهند. به اعتقاد او و همکارانش عدالت «تنها از توسعه دادگاهها و امنیت قضایی به دست نمی‌آید. بلکه از طریق فراهم نمودن حداقل معاش و بهداشت و فرهنگ برای کلیه افراد جامعه حاصل می‌شود.^(۱۳) بدین ترتیب مقالات ارزشمندی از جانب دکتر افشار، اللهیار صالح و حبیب‌الله آموزگار در این زمینه در آینده منتشر گردید.

آینده و ملی‌گرایی محمود افشار

یکی دیگر از موضوعات آینده توجه به تاریخ ایران قبل از اسلام و توجه به ملیت و مفهوم قومیت و ملیت در ایران و ارائه راهکارهایی برای وحدت ملی در ایران می‌باشد.^(۱۴)

توجه به ملیت و آثار مفاخر ملی در تمامی سطور آینده مشهود است. افشار و هم‌قلمان او با پاسداشت ادبای ایران زمین و قهرمانان ملی و بزرگان علم

و خرد، این مرز و بوم، تلاش داشتند حس ملی ایرانیان را بیدار نمایند. محمود افشار با گزینش چنین رویه‌ای، فردوسی نامدار را سرمشق خود قرار می‌دهد و می‌گوید:

«فردوسی در هزار سال پیش جنگ‌های ایران را با ترکان «تورانیان» و عربها «تازیان» و تاخت و تازهای آنان را در سرزمین ما به نظم در آورده و به‌نحوی که غیرت ملی ما را تحریک می‌نماید. اما بعد از فردوسی تاخت و تازهای سهمناک‌تری از طرف ترکان چنگیزی و تیموری در ایران دیده می‌شود ولی متأسفانه با وجود شعرای زیادی در آن مقطع، فردوسی دیگری پیدا نشد که حقایق تاریخی را به رشته نظم در آورد».

بر همین اساس او در دور دوم مجله آینده با اقتراح گذاشتن فتح دهلی هم‌به هدف احیای دوباره شعر و ادب فارسی و هم احیای حس وطن‌پرستی ایرانیان و در دور سوم آینده نیز به اقتراح گذاشتن سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه پهلوان ناکام ایران در برابر فتنه مغول در این مسیر گام نهاد.

او در اقتراحی که برای سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه گذارده بود به شعراء متذکر می‌شود که علاوه بر مدح جلال‌الدین باید به آمدن قشون تُرک و مغول به ایران و خرابکاری‌ها و قتل و غارت‌های آنها در ضمن اشعار پندآموز بفهمانند که وقتی ملتی تن‌پرور و غافل و بر ضد یکدیگر و هواخواه اجنبی باشند مورد هجوم همسایگان واقع می‌شوند.

بدین ترتیب از شعرای ترکستان که مهد فارسی می‌باشد و تاجیکستان و افغانستان دعوت می‌نماید تا قصائدی در این مضامین بسرایند و به آینده ارسال دارند. افشار می‌خواست با چنین روش‌هایی وجدان ملی ایرانیان را بیدار کند تا به موقعیت تاریخی خویش و سوء استفاده‌های دولت‌های اجنبی آگاه شوند.

از ظرفی به تحکیم زبان فارسی هم کمکی کرده باشد.^(۱۵)

افشار در نشریه آینده در مسیر ایجاد وحدت ملی مقالات متعددی با عناوینی چون وحدت و مسئله ملیت و یا خطرهای مورد تهدید وحدت ملی نگارشی در آورده است. به اعتقاد او ایران از جانب همسایگان با خطرهای زرد و سفید و آبی و سبز مواجه است. لذا راهکارهای منطقی در برابر این خطرات ارائه داده است که از این حیث حائز اهمیت می‌باشد.

آینده و تقویت زبان فارسی

یکی از اهداف اساسی افشار در آینده، تقویت زبان فارسی و عمومیت یافتن آن در ایران می‌باشد. به جهت اینکه زبان را عامل اصلی وحدت در جامعه و ترقی و اقتدار کشور می‌دانست. بر همین اساس افشار به همراه بسیاری دیگر از ادیبان و سخنوران عرصه ادب مقالات متنوعی را در این زمینه در آینده به رشته تحریر در آوردند.

افشار مقالاتی با عناوین قلمرو زبان فارسی «ایران - افغانستان - تاجیکستان» یگانگی ایرانیان و زبان فارسی - وحدت ایران و افغانستان و... در آینده با قلم خود منتشر نموده است. او در آغاز نامه آینده نیز برای عمومیت یافتن زبان فارسی با ارائه راهکارهایی چون کشیدن راه آهن بین تمام شهرها و استانهای ایران و انتشار مجلات و کتابهای ارزان قیمت فارسی در مناطق غیر فارسی زبان - کوچ جابجایی ایلات ترک زبان به منطقه فارسی‌زبان و ایلات فارسی زبان به منطقه ترک زبان... افق آینده را ترسیم می‌نماید.^(۱۶)

چنین رویه‌ای در آینده مختص دکتر افشار نمی‌باشد بلکه به قلم دانشمندان بزرگ دیگری مانند محمود عرفان که با درج مقالات متعدد در دور اول آینده به

زبان فارسی در ترکستان که مهد این زبان بوده می‌پردازد. سعید نفیسی، محمد قزوینی و... از نویسندگان ادبی آینده بودند.

از دیگر اقدامات ذیقیمت آینده در جهت تقویت زبان فارسی، تحقیقات ادبی در احوال و اشعار شعرا و بزرگان عرصه سخنوری زبان فارسی می‌باشد. تحقیق و تتبع در نظم و نثر فارسی با آوردن شاهد و مثال از شعرای پارسی‌گوی جنبه ادبی ویژه‌ای به آینده داده است.

دکتر افشار با به اقتراح گذاشتن برخی مسائل ادبی مانند روش تجدد در زبان فارسی به برخی اقدامات انجام شده در این زمینه از سوی دولت انتقاد داشت و روش آنها را نمی‌پسندید. به فرهنگستان زبان فارسی که صدها و هزاران لغت نو و کهنه را در جریان انداخته بود و هرج و مرج ادبی بر فضای جامعه حاکم کرده بود اعتراض داشت. بدین طریق از نویسندگان عرصه ادب دعوت نمود تا با نوشتن و ارسال درباره روش تجدد در زبان فارسی به این هرج و مرج پایان داده شود. از این نظر نیز آینده برای مطالعات در زمینه نظم و نثر فارسی و آشنایی با فضای ادبی آن روزگار برای علاقه‌مندان حائز اهمیت می‌باشد.

آینده و بازتاب اوضاع سیاسی ایران

از ابتدای نشر آینده، در هر شماره بخشی به اوضاع و اخبار داخلی ایران اختصاص داده شده بود. با مطالعه این فصول خواننده با اوضاع و شرایط تاریخی آن روزگار به خوبی آگاه می‌شود. فضل‌الله رضا در مقاله‌ای راجع به آینده می‌نویسد:

«بخش‌های سیاسی و اجتماعی مجله مانند مذاکرات مجلس شورای ملی برای ما بسیار جالب و نظام دهنده بود. مناظره سیاسی و طنزآمیز دکتر مصدق و

وثوق‌الدوله در مجلس که در آینده ثبت می‌شد همه در ذهن اثر می‌گذاشت و بانی این حُسن بینش و گزینش دکتر محمود افشار بود.^(۱۷)

درج مذاکرات و نطق‌های نمایندگان موافق و مخالف مجلس به هنگام تغییر سلطنت از قاجاریه به پهلوی در شماره چهار دور اول نشریه آینده خواننده را با فضای حاکم بر مجلس به خوبی آشنا می‌سازد.^(۱۸)

در بخش سیاسی در آینده علاوه بر اوضاع داخلی ایران، در رابطه با روس و انگلیس که سیاست تسلط و نفوذ را در ایران دنبال می‌کردند مقالات متعددی به ویژه به قلم دکتر افشار نگاشته شده است. افشار به واسطه مطالعات عمیق در این عرصه و همچنین به مناسبت تناسبی که با رساله دکتری خود یعنی سیاست اروپا در ایران داشته، با انتشار اسناد و مدارک قراردادها و امتیازهای روس و انگلیس، ماهیت این دو دولت را در ایران برای ما آشکار می‌کند و از این جنبه یعنی مطالعه روابط خارجی ایران از ابتدای دوره قاجار تا روزگاری که آینده نشر می‌شد، منبع خوبی محسوب می‌شود.

آینده و دیدگاهش نسبت به زنان

در میان نشریات آن روزگار دیدگاه‌های آینده درباره زنان متمایز و به گونه‌ای منحصر به فرد می‌باشد. اولین مقاله در مجلد اول، شماره یازده (تیر ۱۳۰۵) به عنوان زن و سیاست بر قلم آقای ترقی چاپ شده است.^(۱۹) از مجلد دوم به بعد نشریه در هر شماره بخش مربوط به زنان را داشته است که مطالب مربوط به زنان در این قسمت نوشته می‌شد. از نویسندگان اجتماعی و بانوان با فضل و کمال برای همکاری در این قسمت دعوت شده بود.

در این زمینه مقالات با عناوین: زن در ایران باستان، کشف حجاب و بیان شرح و حال زنان شاعره و شرایط شرکت زنان در انتخابات نوشته می‌شد. نویسندگان و پژوهش‌گران نشریه آینده می‌خواستند زنان را با حقوق خویش آشنا سازند و با برخی افکار و اندیشه‌های رایج و مرسوم زمانه که زنان را به عنوان جنس دوم که از بسیاری حقوق و مزایای طبیعی محروم می‌کرد مبارزه میکردند و خواهان شرکت زنان در انتخاب هم برای انتخاب کردن و انتخاب شدن بودند. از این جنبه آینده برای پژوهشگران و محققین حوزه فمینیسم می‌تواند قابل استفاده و مفید باشد.

آینده و دیدگاهش نسبت به رضاشاه

مطلب دیگری که در رابطه با نشریه آینده باید گفته شود این است که برخی آینده را حامی رضاشاه دانسته‌اند که مدیر مسئول آن دکتر محمود افشار با درج مقالات از رضاشاه حمایت نمود. در این باره باید اظهار داشت، افشار در اولین شماره نشریه آینده هدف خود را تقویت زبان فارسی برای نیل به وحدت ملی عنوان داشت او این امر را در سایه یک دولت مقتدر می‌دانست. «اندیشه‌ای که در فضای روشنفکری آن دوره و بین هر تحصیل‌کرده و تجددخواهی وجود داشت»^(۲۰) افشار نیز با حمایت از چنین رویه‌ای از وجود مر مقتدر در جامعه حمایت می‌کرد. او در مقاله‌ای که تحت عنوان «فتح دهلی» آورده می‌نویسد:

«زمانی که نادرشاه در هندوستان، روز فتح دهلی می‌بیند که یکی از لشکریان او اهل اصفهان هم بوده با شمشیر آخته در میدان جنگ به جان دشمن افتاده و از کشته‌ها، پشته‌ها ساخته از او می‌پرسد آیا موقع حمله افغان به اصفهان در ایران

نبوده؟ جواب می‌دهد بودم ولی سرداری مانند تو بر سرم نبود». (۲۱)

نمونه دیگر مقاله «سپاه و سیاست» او در دور اول مجله آینده می‌باشد. این مقاله‌ها نشان‌دهنده گرایش او به حکومت مرد مقتدر می‌باشد. زیرا دولت مقتدر را برای تحکیم وحدت ملی و تقویت زبان فارسی لازم می‌دانست. رضاشاه نیز با داشتن ویژگی‌های یک مرد مقتدر مورد موافقت امثال محمود افشار بود اما باید بگوییم هر چند افشار و نشریه آینده از حامیان رضاشاه بودند اما بعد از مدتی با وجود برخی اقدامات نسنجیده که رضاشاه داشت و همچنین روحیه مستبدانه او، برای دکتر افشار قابل بخشش نبود و از همان ابتدا روش و رویه خود را از او جدا و در صف منتقدین حکومت او قرار گرفت.

یادداشت‌ها:

۱. چهره مطبوعات معاصر، پیشین، صص ۴ و ۵.
۲. فرم الف - ط - ۷۳-، شماره ردیف ۲۹۷۰۰۶۱۹، محل در آرشیو ۱۵۰۸ آ ب ۱، شماره میکروفیلم ۱۳۶/۳۹، سازمان اسناد ملی.
۳. صفاری، پیشین، ص ۱۲۷.
۴. افشار، محمود، «مقدمه دور سوم مجله آینده»، ص ۳.
۵. افشار، محمود، «پیشگفتار سال چهارم آینده»، آینده:، سال چهارم، مهر ۱۳۳۸، صص ۱۶-۱۸.
۶. رضا، فضل‌الله، پیشین، ص ۷۷.
۷. افشار، محمود، گنجینه مقالات، جلد اول، ص ۷۰.
۸. همان، ص ۲۰.
۹. افشار، محمود، «دبیاچه دور سوم مجله آینده» پیشین، ص ۴.
۱۰. افشار، محمود، «انتقادات سیاسی نظری به اوضاع و اخبار»، آینده، سال سوم، شماره اول، مهر ۱۳۳۳ش، ص ۵۲.
۱۱. افشار، محمود، «فرجام پیشگفتار شاه مقاله نظری به اوضاع و اخبار»، آینده، سال چهارم، شماره ۵،

- فروردین ۱۳۳۹ش، ص ۳۱۴.
۱۲. تقی‌زاده، حسن، «اقتراح انتخابات»، آینده، سال دوم، شماره ۶، شهریور ۱۳۰۶ش، ص ۴۰۷.
۱۳. صالح، الهیار، «مقصود از عدالت اجتماعی چیست؟» آینده، سال سوم، شماره ۴، آذرماه ۱۳۲۳، ص ۲۱۶.
۱۴. صادقی، فاطمه، جنسیت ناسیونالیسم و تجدد در ایران (دوره پهلوی اول)، تهران، قصیده‌سرا، ۱۳۸۴، ص ۱۲۰.
۱۵. افشار، محمود، «اقتراح و مسابقه شعری دعوت از شعرا» آینده، دوره سوم، شماره ۴، آذر ۱۳۲۳، صص ۱۸۵-۱۸۴.
۱۶. افشار، محمود، «آغازنامه»، ص ۶.
۱۷. رضا، فضل‌الله، پیشین، ص ۷۷۵.
۱۸. افشار، محمود، «نظری به اوضاع سیاسی نهم آبان ماه ۱۳۰۴ انقراض سلسله قاجاری» ص ۲۱۷.
۱۹. صادقی، پیشین، ص ۱۲۱.
۲۰. باقری‌زاده، علی، سیر تحول روشنفکری در دوره پهلوی اول، کرمان، مؤسسه فرهنگی و هنری بعثت، چاپ اول، ۱۳۸۳، ص ۸۹.
۲۱. افشار، محمود، «فتح دهلی»، ص ۸۴۶.